

УДК 159.92.2

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю

Олексюк В.Р., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Статтю присвячено дослідженню особливостей становлення у старшому шкільному віці образу майбутньої сім'ї під впливом батьківської. Зазначено, що для вивчення таких уявлень досліджено рівень сформованості в юнаків та дівчат сукупності установок щодо майбутніх шлюбно-сімейних відносин та наявності у них системи знань, необхідних у сімейному житті. Проаналізовано результати експериментального дослідження уявлень старшокласників про ідеальну майбутню сім'ю.

Ключові слова: старший шкільний вік, особистісне самовизначення, життєві плани, образ сім'ї, психологічна готовність до шлюбу.

В статье рассмотрены проблемы исследования особенностей формирования в старшем школьном возрасте образа будущей семьи под влиянием отцовской. В изучении таких представлений были проанализированы уровень формирования в юношей и девушек установок на будущее семейные отношения, а также система важных для семейной жизни знаний. Представлены результаты экспериментального исследования представлений старшеклассников об идеальной будущей семье.

Ключевые слова: старший школьный возраст, личностное самоопределение, жизненные планы, образ семьи, психологическая готовность к семейной жизни.

Oleksiuk V.R. THE FEATURES OF THE FORMATION IN THE SENIOR SCHOOL AGE OF THE FUTURE FAMILY

The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of a future family at the age of the school age under the influence of the parent. It is noted that in order to study such ideas, the level of formation in boys and girls in the set of settings regarding future marriage and family relationships and their knowledge systems that are unnecessary in familial life are researched. The results of an experimental study of the ideas of senior pupils about the ideal future of the family are analyzed.

Key words: senior school age, personal self-determination, life plans, family image, psychological readiness for marriage.

Постановка проблеми. Процес формування, становлення та розвитку сучасної української сім'ї проходить у складних та суперечливих умовах, на фоні яких відбувається погіршення фізичного і психічного стану здоров'я людей, зростання міжособистісної ізоляції, агресивності, нездатності розв'язувати проблеми та конфлікти, що виникають на їхньому життєвому шляху. Сім'я покликана виконувати важливу роль первинного та основного осередку суспільства. Оскільки більшу частину свого життя людина зростає і виховується в родині, спостерігає за поведінкою своїх батьків, тому здебільшого те, яким буде сімейне життя в майбутньому, залежить від того, які уявлення, очікування сформувався ще задовго до моменту створення своєї власної сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поява численних наукових публікацій відповідної тематики в галузі філософії, соціології, психології, педагогіки припадає на 60–70-і рр. ХХ ст. Уявлення особистості про своє майбутнє взагалі та сімейні уявлення зокрема вивчали такі і психологи, як К.О. Абульханова-Славська, Г.М. Андреева, Т.А. Демидова, В.І. Зацепін, О.І. Донцов,

Е.Г. Ейдемилер, В.М. Дружинін, А.Є. Лічко, В. Сатір, В.В. Столін, В.В. Юстицький, Н.Л. Московічева, М.І. Мушкевич, С.О. Терьохина, Н.І. Федотова, А.П. Чернов, Т.І. Юферова тощо. З точки зору вказаних дослідників, подружні та батьківські моделі поведінки у родині формують у дитини уявлення про побудову та взаємовідносини у своїй майбутній сім'ї.

Загалом теоретичний аналіз праць вітчизняних дослідників щодо проблеми створення сім'ї свідчить про те, що окремі її аспекти вже досить детально вивчені. Зокрема, це стосується питань: психологічної сумісності подружжя та їхньої емоційної адаптації в перші роки після укладення шлюбу (М. Обозов, Л. Сердюк, Р. Федоренко та ін.); розподілу ролей у сім'ї та виявлення чинників, що впливають на задоволеність шлюбом чоловіків та жінок (Ю. Альошина, І. Гребенніков, Г. Онищенко, С. Хорунжий та ін.); впливу ціннісних орієнтацій та шлюбно-сімейних настанов партнерів на майбутню подружню взаємодію (О. Кляпець, В. Постовий, М. Чепа та ін.). Також деякі праці стосуються вивчення характеру емоційних стосунків та невдалого

подружнього життя (Г. Навайтис, І. Семенкіна, Р. Федоренко, Г. Фомюк, О. Кудіна та ін.) [2]. Т. Демидова, Г. Ковальов, Л. Шнейдер основною особливістю сучасної сім'ї визначають перехід від жорстко заданих рольових взаємовідносин до гнучких, більш динамічних [9]. Така зміна робить особливо важливим спілкування подружжя, яке є результатом спільної творчості.

Як вказує Т.Н. Токарева, сім'я готує дитину до майбутнього самостійного життя в суспільстві, передає їй духовні цінності, моральні норми, зразки поведінки, традиції, культуру свого суспільства. Однак деякі батьки можуть ускладнювати, гальмувати здоровий розвиток особистості своєї дитини [4]. Таким чином, можна стверджувати, що вже з моменту народження людина соціалізується завдяки інституту сім'ї. Інші сучасні психологи А.С. Співаковська, Е.Г. Ейдемільер, Ю.Б. Гіппенрейтер, Т.М. Титаренко також вважають, що батьківська сім'я та тип виховання в ній визначають характер уявлень дитини про свою майбутню сім'ю.

Таким чином, можна стверджувати, що нині сім'я як складний соціокультурний феномен стала об'єктом для дослідження різних галузей психології: соціальної, вікової, клінічної, педагогічної. Зокрема, родина аналізується як складний соціальний інститут, мала група, система взаємин між подружжям, дітьми, родичами тощо.

У сучасній психології уявлення учнів старших класів про сім'ю вивчали Т. Демидова [3], Л. Долинська [5], І. Мачуська [9] та ін. Більшість сучасних дослідників (В. Кравець, Д. Луцик, В. Макаров, Н. Новікова, В. Постовий, Г. Сутріна, Н. Феоктистова, І. Шалімова та ін.) у своїх працях розглядають переважно питання створення й функціонування сім'ї, особливості сімейного виховання, вказують на необхідність комплексного підходу до формування в молоді готовності до сімейного життя. Таким чином, для нашого дослідження сприймання образу сім'ї старшокласниками важливим є аналіз сформованості у них таких компонентів психологічної готовності до сімейного життя: *мотиваційно-ціннісного* – наявність у юнаків та дівчат стійкої позитивної мотивації шлюбу як важливої життєвої цінності, *когнітивного* – наявність в юнаків та дівчат системи знань, необхідних для реалізації сімейного життя.

Нині сім'я як одна з найстарших біосоціальних спільнот зазнає великих змін, пов'язаних, насамперед, із руйнацією традиційних цінностей та форм шлюбу. Однак це не означає повної загибелі зазначеного соціального інституту, нові часи відкривають

нові, незнані раніше обрії сімейного життя та стосунків між їх членами, що потребує від психологів досліджень різнобічних аспектів його функціонування.

Нині мало розробленими залишаються питання, пов'язані з обґрунтуванням заходів психологічної роботи з питань шлюбу та сім'ї, що могли б проводитися під час навчально-виховної роботи зі старшокласниками та сприяти уникненню проблем у прийнятті на себе подружніх зобов'язань, із розробленням практичних рекомендацій юнакам щодо самостійної підготовки до створення сім'ї.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в описі результатів діагностичного дослідження особливостей становлення уявлень про сім'ю в ранній юності, обґрунтуванні вікових особливостей досліджуваного феномена, здійсненні аналізу уявлень старшокласників про майбутні шлюбно-сімейні стосунки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині шлюб здебільшого виступає як добровільний союз чоловіка і жінки, який ґрунтується на взаємній прихильності й особистій домовленості, оформлений у встановленому законом порядку, спрямований на створення і збереження родини. У сучасному світі спостерігається значна варіативність моделей сімейних відносин, формуються шлюби, що є альтернативами класичній моногамії.

Сім'я – найважливіший інститут соціалізації особистості, в якому вона отримує перший досвід соціальної взаємодії. У процесі близьких стосунків із батьками, родичами у дитини з перших днів життя починає формуватися структура особистості, її характер, звички, стиль життя тощо. Кожна людина протягом свого життя, як правило, є членом двох сімей: батьківської, з якої вона походить, і сім'ї, яку створює сама. Досвід, отриманий у батьківській родині, формує власні установки стосовно інституту шлюбу загалом. Тому саме достатній рівень сформованості соціально-психологічної готовності сучасної молоді до створення сім'ї сприятиме стабільності молодих сімей, профілактиці деструктивних міжособистісних стосунків.

У психології поняття «образ» у широкому контексті вважається результатом певної пізнавальної активності особистості. Як когнітивне утворення воно характеризується певною інформаційною насиченістю, одночасною представленою змісту у свідомості людини, тому інтенсифікує переживання різних подій її зовнішнього і внутрішнього життя. Уявлення у психології

асоціюються з поняттям «знати», техніки взаємодії – із «вміти», а ставлення є «містком» між ними, трактуються як «хотіти», тому визначають, яким чином реалізуються в поведінці особистості наявні у свідомості уявлення, стратегії, технології. Усвідомленість свого внутрішнього світу, мотиваційної ієрархії характеризує свідому особистість, здатну активно підпорядковувати свої життєві ставлення. У чуттєвому образі людини усвідомлює себе, оскільки феноменально виділяє те, що і як відображає, а також відокремлює своє «Я» від сприйнятого предмета і його образу у свідомості.

Сучасна російська дослідниця Т. Андреева поняття «образ сім'ї» трактує як сукупність уявлень, знань особистості про призначення, форми, способи функціонування цього соціального інституту, які є основою спрямованості людини на її створення та підтримання [1]. Батьківська сім'я є виключно важливим середовищем формування основних якостей і уявлень зростаючої особистості, а отже, важливим компонентом, що формує уявлення про сім'ю і шлюб. Зокрема, вчені виділяють такі чинники, як батьківська сім'я та тип виховання в ній. А.С. Співаковська, Е.Г. Ейдемільер, Ю.Б. Гіппенрейтер, А.С. Макаренко, Т.М. Титаренко зазначають, що від типу батьківської сім'ї істотно залежить характер уявлень про майбутню сім'ю, адже саме в сім'ї дитина дізнається і засвоює норми і принципи взаємин, копіює зразки поведінки батьків. Своєю чергою, уявлення про сім'ю, установки, очікування мають великий вплив на взаємини майбутнього подружжя. За результатами досліджень Е.К. Васильєвої, В.А. Сисенко, В. Сатір, А.Г. Харчева, Л.В. Чуйко, які проводилися з респондентами різних соціальних категорій, батьківська сім'я займає перше місце стосовно впливу на формування особистості дитини серед інших соціальних інститутів.

Спілкування з однолітками є також важливим компонентом формування образу сім'ї, оскільки відображає загалом уявлення зростаючої особистості про людей, особливості взаємин між ними. Особистісно-смыслові стосунки з однолітками сприяють тому, що мотиви спілкування набувають особистісних сенсів, формуючи численні уявлення про різні аспекти дорослого життя. І від того, яким виявиться це оточення, також залежать уявлення особистості про сім'ю та шлюб.

Згідно з поглядами Г.В. Ковальова, мета формування уявлень про сімейне життя в ранній юності полягає в передачі їй старшим поколінням усього необхідного для щасливого сімейного життя. При цьо-

му науковець має на увазі знання та вміння з психології шлюбу та сім'ї, усвідомлення молодими людьми соціальної сутності сім'ї, а також готовність до виконання сімейних обов'язків [7, с. 93].

Вітчизняні дослідники Е.К. Васильєва, В.А. Сисенко, А.Г. Харчев і Л.В. Чуйко узагальнюють впливи батьківської моделі на модель шлюбу молоді сім'ї нижченаведеном чином.

1. Дитина навчається у батька тієї ж статі чоловічої (чи жіночої) ролі, яка в подальшому зберігається.

2. Образ батька протилежної статі має значний вплив на вибір майбутнього партнера. Якщо роль батька протилежної статі в сім'ї позитивна, то вибір такого партнера веде до подружньої гармонії. Якщо ж батько протилежної статі грає негативну роль і дитина її не приймає, то майбутній партнер із такими характеристиками є джерелом негативних реакцій.

3. Модель батьківської сім'ї визначає загалом модель сім'ї, яку вибудовують їхні діти. Встановлено, що в шлюбі партнерів, які представляють явно протилежні моделі взаємодій, постійно відбувається боротьба за владу. Вірогідність гармонійного союзу тим вища, чим ближчі моделі сімей, з яких вийшла подружня пара [3].

Дослідження Л.І. Божович, М.Й. Борисшевського, Л.С. Виготського, А. Геззела, І.С. Кона, Г.О. Костюка, Е. Кречмера, К. Левін, О.В. Мудрик підтверджують, що саме в старшому шкільному віці створюються певні передумови для вступу в шлюб і об'єктивні умови для формування стійкої психологічної готовності до подружнього життя. Хоч цінності «щасливого сімейного життя» ще не знаходиться в числі найбільш актуальних, уявлення про сім'ю певною мірою сформовані. Уявлення старшокласників про сім'ю достатньо схематичні, як модель сім'ї вони виділяють найчастіше традиційну модель, зазначаючи три сфери сімейного життя: любов, батьківство, подружжя.

Так, доведено, що статеві ідентичність і статево-рольова поведінка в юнацькому віці формуються в результаті взаємодії біологічних, психологічних і соціальних факторів. Найбільш повний огляд цієї проблеми відображено в психологічних розробках, присвячених ідентифікації з батьками (Т. Демидова) [2], диференціації статевих ролей (І. Кон) [8], формуванню особистості майбутніх чоловіка та жінки (Г. Ковальов) [7]. Таким чином, можна стверджувати, що в центрі підготовленості до створення сім'ї знаходиться позитивне ставлення до неї як соціального інституту загалом, стійкі моти-

ви укладання шлюбу, наявність необхідних для сімейного життя особистісних якостей та певної сукупності знань про функції сім'ї, структуру, сімейні ролі, специфіку взаємодій тощо.

Чисельні дослідження соціологів, психологів, педагогів підтверджують той факт, що стабільна сім'я може бути створена при певній готовності молодих людей до сімейного життя. Психологічна готовність до сімейного життя залежить від взаємодії багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників і становить синтез взаємопов'язаних та взаємозумовлених компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-регулятивного та поведінкового [4]. Для нашого дослідження особливостей сприймання образу сім'ї старшокласниками важливими є аналіз сформованості у них таких компонентів психологічної готовності до сімейного життя, як мотиваційно-ціннісний та когнітивний. Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність в юнаків та дівчат стійкої позитивної мотивації шлюбу як важливої життєвої цінності (ідеальне Я), усвідомлене бажання мати сім'ю, глибоку переконаність в її значущості, прагнення бути щасливим у подружньому житті, потребу в оволодінні знаннями, вміннями та навичками, які є необхідними для створення та успішного функціонування сім'ї (реальне та динамічне Я). Г.В. Ковальов виділяє п'ять основних мотивів: кохання, духовну близькість, матеріальний розрахунок, психологічну відповідність та моральні міркування [7].

Наступний компонент психологічної готовності до шлюбу – когнітивний (пізнавальний) як наявність у юнаків та дівчат системи знань, необхідних у сімейному житті, зокрема з педагогіки і психології, достатнього рівня поінформованості з питань моралі, питань фізіології і сексології шлюбу, а також правничих знань, господарсько-економічних засад функціонування сім'ї тощо. Стійка зорієнтованість юнаків та дівчат на створення сім'ї формується на основі знань про сім'ю, закономірності перебігу подружнього життя, що забезпечує адекватну орієнтацію на свою майбутню сімейну роль. Таким чином, для нашого дослідження сприймання образу сім'ї старшокласниками важливими є аналіз сформованості у них таких компонентів психологічної готовності до сімейного життя, як мотиваційно-ціннісний та когнітивний.

Проблема діагностики реальних сімейних стосунків не залишилась поза увагою вітчизняних дослідників. Фахівцями розроблені експериментальні схеми, які дають змогу діагностувати різні аспекти подруж-

ніх взаємин у сім'ї. Нині існують різноманітні підходи до вибору напряму дослідження сімейної взаємодії, відбору переліку характеристик, на які має бути звернена основна увага при пошуку причин порушень у сім'ї. Під час організації свого експериментального дослідження старшокласників ми проаналізували ті психодіагностичні процедури, які розроблені для дослідження проблеми сформованості психологічної готовності особистості до сімейного життя. Тому наш експеримент спрямовувався на виявлення таких феноменів свідомості та самосвідомості старшокласників, як правильне розуміння учнями старшої школи ролі сім'ї і шлюбу в сучасному суспільстві та особливостей формування в них установок, орієнтації на вступ у шлюб.

Метою нашого емпіричного дослідження було вивчення особливостей уявлень школярів старшої школи про майбутнє сімейне життя. Отже, ми сформулювали такі завдання емпіричного вивчення: 1) визначити специфіку ціннісної сфери учнів старшої школи; 2) вивчити характерні риси сприйняття юнаками батьківської сім'ї; 3) проаналізувати ідеальні уявлення старшокласників про свою майбутню сім'ю.

Із метою виявлення психологічних особливостей уявлень про сімейно-шлюбні стосунки в ранньому юнацькому віці нами було організоване та проведене емпіричне дослідження з учнями 11 класу ЗОШ № 21 м. Тернополя. У дослідженні взяли участь 42 учні, з них 22 юнаків та 20 дівчат. Для аналізу рівня сформованості цього феномена у дітей був зреалізований комплекс таких психодіагностичних методик, як «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, опитувальник або шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3), авторами якого є Д.Х. Олсон, Дж. Портнер та І. Лаві, а також анкета «Ставлення до сімейної та батьківської ролі», яка досліджує сімейні установки хлопців та дівчат.

Таким чином, можна узагальнити, що загалом у старшокласників цінності розподілилися таким чином: найбільш значущі термінальні цінності – «цікава робота» (4,42), «щасливе сімейне життя» (4,35), «наявність хороших і вірних друзів» (4,22), «здоров'я» (4,14). Менш значущі цінності – «свобода» (3,15), «отримання задоволення» (3,12), «суспільне визнання» (3,10).

Аналіз результатів дослідження інструментальних цінностей хлопців цієї вікової групи показав, що вищий ранг в їхній свідомості займають такі пріоритети, як «життєрадісність», «освіченість», «чесність», «раціоналізм». Найбільш значущими інструментальними цінностями дівчаток-старшо-

класниць виявилися і розподілилися за позиціями такі: «життєрадісність», «чуйність», «терпимість та «освіченість».

Аналіз відповідей учнів за результатами опитувальника Д.Х. Олсона, або шкали сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) щодо оцінки функцій сім'ї, показав, що більшість юнаків (55,2%) і дівчат (64,1%) згодні з тим, що сім'я дає змогу жити з коханою людиною, мати дітей (44,8% і 30,8% відповідно), наповнює життя змістом (44,6% і 23,1% відповідно) і упорядковує інтимні стосунки (37,9% і 30,8% відповідно). Проте юнаки менш впевнені в тому, що сім'я допомагає вирішувати матеріальні проблеми (28,2% і 44,4% відповідно), додає людині впевненості у собі (25,6% і 37,9% відповідно), сприяє кар'єрному зростанню (28,3% і 31% відповідно).

Подальший аналіз результатів за зазначеним питальником дав змогу також отримати дані про те, що юнаки та дівчата в розподілі господарсько-економічних відносин здебільшого зорієнтовані на рівноправність між подружжям. Значна частина юнаків вважає, що лідером у родині має бути чоловік, тобто в батьківській сім'ї – це батько (55,2%), а у майбутній – це чоловік (69,1%). У дівчат не настільки однозначні відповіді: у батьківській сім'ї лідером у родині вони здебільшого називають матір (43,6%), а в майбутньому орієнтуються на традиційний уклад сім'ї, де лідером визнають чоловіка (42,1%).

Вивчення розподілу сімейних ролей між чоловіком і жінкою, згідно з аналізом результатів анкети «Ставлення до сімейної та батьківської ролі», засвідчило, що *чоловік* має: забезпечувати сім'ю (83,8%), піклуватися про членів родини (31,4%), господарювати (23,3%), виконувати батьківську роль (13,7%), бути главою сім'ї (8%). *Жінка* має: господарювати (84,6%), виконувати роль матері (34,6%), морально підтримувати чоловіка (20,1%).

Узагальнення та інтерпретація отриманих результатів експериментального дослідження дають підстави зробити висновок, що уявлення дівчат та юнаків про майбутню сім'ю, ролі у цьому процесі чоловіка та жінки є неповними і мають статеві відмінності, а модель батьківської сім'ї є прикладом для наслідування. Уявлення старшокласників про свої взаємини з майбутньою дитиною виявилися більш-менш сформованими. Проте через незначну міру усвідомлення свого ставлення до соціальної та психологічної ролі матері чи батька учні ще не готові повністю присвятити свій час, увагу та підпорядкувати своє життя народженню дитини. Особливо це просте-

жується у результатах анкетування хлопців, хоча загалом уявлення щодо майбутнього батьківства мають позитивне забарвлення, адже більшість респондентів хоче побудувати зі своєю майбутньою дитиною оптимальний емоційний контакт.

Висновки з проведеного дослідження. Поняття «образ сім'ї» трактується у психології як сукупність уявлень, знань особистості про призначення, форми, способи функціонування цього соціального інституту, які є основою спрямованості людини на її створення та підтримання.

Для нашого дослідження сприймання образу майбутньої сім'ї старшокласниками важливими є аналіз сформованості у них таких компонентів психологічної готовності до сімейного життя, як мотиваційно-ціннісний (сукупність установок щодо майбутніх шлюбно-сімейних відносин) та когнітивний (наявність у юнаків та дівчат системи знань, необхідних у сімейному житті, достатнього рівня поінформованості з питань моралі, питань фізіології і сексології шлюбу, а також правничих знань, господарсько-економічних засад функціонування сім'ї).

Учні 11 класу обізнані з сімейними нормами поведінки, виокремлюють особливості статево-рольової поведінки партнерів у шлюбі, готові до розподілу і виконання домашніх обов'язків; у них ще неповною мірою сформовані установки, необхідні для гармонійного спілкування у шлюбі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т.В. Особенности и тенденции развития современной семьи. Ананьевские чтения. СПб: изд-во СПб, 2002.
2. Демидова Т.А. Психологические особенности формирования представлений о будущей семье у юношей и девушек. Психология. Зб. наук. пр. В. 18. К.: НПУ імені М. Драгоманова, 2011. С. 150–153.
3. Денисенко А.А. Исследование психологической готовности молодежи к супружеским взаимоотношениям. Наука і освіта. 2012. № 2. С. 15–18.
4. Долбик-Воробей Т.А. Студенческая молодежь о проблемах брака и рождаемости. Социс. 2013. № 11. С. 78–83.
5. Долинська Л.В. Підготовка молоді до сімейного життя (Соціально-психологічний тренінг) / Л.В. Долинська, Т.А. Демидова. К.: НПУ імені М. Драгоманова, 2002. 73 с.
6. Карасевич А.П. Зміст і структура готовності студентів до шлюбу і створення сім'ї. Освітнянські обрії: реалії і перспективи: зб. наук. пр. К.: ІПТО, 2007. № 3. С. 313–314.
7. Ковалев Г.В. Социальная психология семейных отношений. СПб: СПбГУ, 1998. 286 с.
8. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 254 с.
9. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. 388 с.